Nagy Péter Tibor

A NUMERUS CLAUSUS – HETVENÖT ÉV UTÁN

Kisebb könyvtárat írtak már a magyarországi antiszemitizmus történetéről: a numerus clausus hetvenötödik évfordulóhoz közeledve csak néhány momentumot szeretnénk ismételten végiggondolni. Hogyan lesz az érzületi, illetve pogrom-antiszemitizmusból törvényi korlátozás a Corpus Iurisra oly büszke Magyarországon? Miért éppen az *egyetemi* numerus clausus lesz a zsidóságot korlátozó első törvény, s miképpen alakul át – a lényeget megőrizve, a formát megváltoztatva – e törvény s végrehajtási utasítása a nemzetközi politikai viszonyok nyomására?

AZ ÉRZÜLETI ANTISZEMITIZMUSRÓL A TÖRVÉNYI KORLÁTOZÁS ELFOGADÁSÁIG

Az antiszemitizmus minden más kisebbség elleni mozgalomtól abban tér el, hogy egyes történeti korokban különböző funkciókat betöltve, különféle okoknál fogva, különféle intenzitással, de képes tartósan fennmaradni, szemben az adott történeti időszakhoz köthető antifeminizmussal vagy antiliberalizmussal. Ugyanakkor nem érthetünk egyet azokkal a történeti interpretációkkal, amelyek valamifajta folytonosságot – szinte történelmen kívüli állandóságot – tulajdonítanak Tiszaeszlárnak és a numerus claususnak, valamint a Holocaustnak. A folytonosság látszatát az kelti, hogy Magyarországon – talán még inkább, mint Ausztriában és Németországban – összetorlódnak a különböző társadalmi rendszerek, egymásra épül a egyes társadalmi rendszerekre jellemző, eltérő indítékú antiszemitizmus is. A középkor tipikusan felekezeti antiszemitizmusa még ott kísért a tiszaeszlári vádban, sőt a katolikus egyház 20. századi állásfoglalásaiban is (lásd Kubinszky 1976). Az, hogy Püski sikerrel adhatta ki Bary József emlékiratait, azt bizonyítja: még az 1940-es évek antiszemita piaca is vevő volt a felekezeti típusú antiszemitizmusra.

A tőkeellenes antiszemitizmus, a kora újkor ellentmondásos viszonya a pénzhez és a kereskedelemhez tovább kísért a hatékony gazdálkodásra életmódja és attitűdjei miatt képtelen, eladósodott magyar nemességben, a romantikus paraszti antikapitalizmusban. Ez a tradicionális antiszemitizmus magát a – pénzzel és modernizációval kapcsolatos, „közvetítő" – funkciót gyűlöli, s olyan társadalmat szeretne, ahol ez a funkció hiányzik. A modern zsidóellenesség fő mozgatója – és ebben megegyezik a liberalizmusellenes és a szocializmusellenes antiszemitizmus – azonban nem a gyűlölet, hanem

az irigység: az antiszemitizmus ekkor a funkció/pozíció megszerzésének ideológiája, s ennek eszköze a zsidók kiszorítása az egyetemekről, egyes foglalkozási ágakból (Szabó 1970, 1981). Az álláshelyek megoszlása a dualizmus korában még zavartalanul működik – a közszolgálatok a keresztény középosztály, a magánszféra pedig a zsidó középosztály elhelyezkedési területe –, az álláshelyek azonban már a tízes évekre telítődnek, Trianon pedig világossá teszi, hogy sokkal kevesebb a státus, mint a jelentkező (Szabolcs, 1965). Ráadásul a hagyományosan nagyrészt zsidó középosztály által betöltött álláshelyek nemcsak státust, hanem hatalmat is jelentenek: hatalmat egyrészt a társadalom ideológiai-politikai befolyásolásában, kulturális ízlésének befolyásolásában – ez a zsidó sajtóval, művészettel, irodalommal szembeni fellépés gyökere. Másrészt hatalmat a polgárosodó társadalomban a mind fontosabb harmadik szféra – a kereskedelem, szolgáltatások, szállítás stb. – felett. Továbbá a viták hagyományos elrendezési módja, a keresztény középosztálybeli bírák hatalmát garantáló perek helyett a modern polgári társadalomban megnövekszik a magánmegállapodások, a peren kívüli ügydöntések aránya, és megnő az ügyvédek társadalmi befolyása. Végül: a társadalombiztosítás kiterjesztésével a nemzeti jövedelem növekvő arányát osztják el központilag. (Lackó: 1981:184).

Ahogy a munkásmozgalom kicsiny és üldözött szektából érdemi politikai erővé vált, a századfordulón felbukkantak azok, akik nacionalista, antiszemita ideológiát használva akarták megszerezni a munkásmozgalmon belüli vezető pozíciókat a képzettebb, jobban fizetett szakmunkásokkal, értelmiségiekkel szemben. Jellemző módon nemcsak az ellenzéki munkásmozgalomban, hanem még 1919-ben, a Tanácsok Országos Gyűlésén is megjelent az antiszemita érvelés (TOGY:1919). A magángazdasági és közalkalmazotti állásokért Trianon miatt kiéleződött a verseny, és megnőtt a hagyományosan „zsidó" szférák jelentősége, ami az antiszemita hecckampányokon túlnövő politikai antiszemitizmus megjelenését is elkerülhetetlenné tette: mindez elég volt ahhoz is, hogy ne szálljanak szembe a „jobboldali kilengésekkel", s ahhoz is, hogy nyílt antiszemita programokat fogalmazó politikusokat segítsen a *végrehajtó* hatalom bársonyszékeibe. Ahhoz azonban nem lett volna elég, hogy a Corpus Iuris európaiságát büszkén hangoztató magyar középosztály a zsidóság erőszakos visszaszorításának eszközévé tegye a *magyar törvényhozást.*

A magyar jogállamiság nagy hagyományának megkérdőjelezéséhez az is kellett, hogy a gettóból kilépett zsidóság bekapcsolódását a politikai és társadalmi életbe (azaz a polgári radikalizmus, a liberalizmus, a szociáldemokrácia és a kommunizmus támogatását) a középrétegek tudatában össze lehessen kapcsolni az ország széthullásával. A „nemzet" immár legitim módon került szembe a „haladással". A nemzeti középosztály elvetette a belénevelt állampolgári egyenlőségeszmét: hallgatott érdekeire és a korábban szégyellt vagy visszaszorított érzéseire, s zöld utat adott a zsidóság visszaszorításához. Noha a numerus clausus bevezetését nem a kormány kezdeményezte, hanem a jobboldali diákmozgalmak (Ladányi, 1981), illetve az egyetemi orvoskar, e kezdeményezés csendes tudomásulvétele a fentiekkel függ össze és nem pusztán a jobboldal előtti meghátrálással.

MIÉRT ÉPPEN EGYETEMI NUMERUS CLAUSUS?

Két kérdés várt megválaszolásra, miután a magyar középosztály elfogadta, hogy törvénnyel korlátozzák a „zsidóság térhódítását". Az első: melyik szféra „vezényelheti le" a zsidóság háttérbe szorítását? A „kommunizmus" után vállalhatatlan volt a tulajdon korlátozása – így a zsidók tulajdonát még akkor sem lehetett volna elvitatni, ha a nagytőke nem játszott volna jelentős szerepet az Antibolsevista Comité támogatásában, s nem lett volna része az ország uralkodó elitjének. Szintén súlyos feszültségeket keltő megoldás lett volna a magánmérnökök, ügyvédek, orvosok működésének felekezeti alapon történő, kamarai típusú korlátozása, s ez nem is jelentett volna megoldást a középosztály állástalanjainak. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a menekült, munkanélküli *államigazgatási* tisztviselőket a gazdaság működésének megzavarása nélkül nem lehetett minden további nélkül *gazdasági*, ügyvédi, mérnöki, kereskedelmi levelezői állásokba elhelyezni. Egyetlen megoldás maradt: „fiaikban kell megsegíteni" a magyar középosztályt az értelmiségi pozíciókért vívott harcban – azaz az oktatási szféra szelekciós mechanizmusát kellett a szolgálatába állítani. Az oktatási szféra késznek mutatkozott a feladatra. Tudjuk, hogy már a tízes években, a politikai katolicizmus expanziója idején ez az apparátus volt a leginkább kész jobboldali lépésekre. A tízes években az állam által kinevezett igazgatókról mondotta a tanáregyesület egyik előadója, hogy „ezek nagyobb része annak az elfogult gyűlölködő és önző szellemnek a katonája, mely a legintenzívebb felekezetieskedést vitte be az iskolába... ezért kell tehát minden haladásnak útját állani, ezért kell hasznos, liberális embereket mindenhonnan kiszorítani, ezért kell a derék, józan, és lelkiismereti kötelességeit mindig híven teljesítő magyar papságot lelki válságba kergetni, a tudományosan képzetteket zaklatni vagy legalábbis nem támogatni, ezért kell hirdetni, hogy Magyarországon a *vallásosságot* üldözik, ezért kell az iskolákra egy követeléseiben szerénytelen, de tehetségeiben szerény fiatal generációt zúdítani, melynek az állásokra, az előrehaladásra való éhségét mesterségesen fokozzák" (OKITEK: 1911:257).

Egy oktatáspolitikai lépéshez továbbá könnyebb volt megszerezni az egyházak támogatását – még a református egyházét is, melynek sok vezetője elutasította az antiszemitizmust –, hiszen a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tudott a legkönnyebben „fizetni" azért, hogy az egyházak ne emeljék fel szavukat – ha esetleg akarták volna – a numerus clausus ellen: a templomjárási kötelezettséget az iskolakötelezettség részévé tették, megszilárdítandó a háború, illetve a forradalmak alatt megrendült egyházi befolyást a fiatalok körében.

A következő kérdés: Hogyan dőlt el, hogy a szelekciót a középiskolai, vagy az egyetemi felvételnél végezze-e az oktatási kormányzat? A döntést három tényező könnyítette meg: először is az, hogy a minisztériumnak egyébként is rendeznie kellett ezen hónapok egyik legsúlyosabb politikai feszültségét, integrálnia kellett a frontról visszatért jobboldali egyetemisták mozgalmait, melyek központi célkitűzése a zsidók kiszorítása volt. (Az izraelita hallgatók aránya a magyar felsőoktatásban 1871-ben 10,4, 1880-ban 20,1, 1890-ben 27,8, 1900-ban 28,4, 1910-ben 29,6 százalék volt.) Másodszor az a tény, hogy az egyetemi zártszám az értelmiségi túltermelés elkerülésének jelszavával az antiszemita cél megnevezése nélkül is beterjeszthető és később védhető volt – ehhez még az egyetemek professzori karának támogatását is meg lehetett szerezni. Harmadszor, az egyetemi felvétel korlátozása a gazdagabb – és ellenzéki magatartásuk esetén a rendszer számára veszélyesebb – izraelitákat kevésbé sújtotta, mint a középis-

kolai felvételé, hiszen ők képesek voltak gyermekeik külföldi taníttatását finanszírozni, viszont nyilván elviselhetetlen lett volna számukra, ha már gyermekkorban külföldre kell küldeni fiaikat, lányaikat. A felemelkedő – és tömegével a keresztény középosztály számára igazi konkurenciát jelentő – zsidó alsó középosztályt így is távol lehetett tartani az értelmiségi pályáktól, de mégsem kellett megfosztani őket attól a lehetőségtől, hogy érettségit szerezhessenek.

Áttérve a numerus clausus előkészítésére, az egyetemi szférában kitűnően tanulmányozhatjuk a többféle eredetű antiszemitizmus összefonódását azon, hogy az izraelita hallgatók által egyáltalán nem látogatott katolikus teológia s a kérdésben fokozottan érintett orvosi kar állt a mozgalom élén. Az is kitűnik, hogy az erőszakos hallgatói csoportok és az egyetemek vezetőinek viszonyában – azaz abban, hogy az egyetem maga segédkezik a hallgatók egy részének kiszorításában az „erőszak elkerülése" végett – annak a kompromisszumnak az előképét kell látnunk, amelyet a különítmények és Bethlenék kötnek majd meg. Az egyetemi tanácsok részben saját elveiket is feladták, hogy az egyetem ellenőrzését, a szelekció feletti kontrollt saját hallgatóiktól visszaszerezhessék. Nem véletlen, hogy a szélsőjobboldal hallgatósággal teljesen egyetértő Bernolák professzor – miközben előadja azt a módosító javaslatot, melynek révén a numerus clausus a zsidók megkülönböztetésének eszközévé válhatott – az egyetemi ifjúság visszafogását szorgalmazza (Ladányi, 1981).

A második megoldandó kérdés az volt: Hogyan vállalhatja a kormány az európai politikai botrányt, amelyet a törvényjavaslat várhatólag kivált, s hogyan őrizheti meg a párbeszédet a zsidó, illetve konvertita nagytőkével? Erre a következő parlamenti játék bizonyult alkalmasnak. A benyújtott javaslat eredetileg ideológiailag „semleges" volt: pusztán a felvehető hallgatók létszámának miniszteri meghatározását tette lehetővé. Ezt a kormány a külföld s a magyar nagytőke előtt is vállalhatta. A teljes törvényszöveg – bizonyos források szerint előre lejátszott forgatókönyv alapján – két lépcsőben vált teljessé. A törvényjavaslat – egyébként Klebelsberg Kunó, későbbi kultuszminiszter, a pénzügyi bizottság akkori elnöke s Vass József későbbi kalocsai nagyprépost, kultuszminiszter mint oktatási bizottsági elnök nevével is fémjelezve – bizottsági javaslatok nyomán öltött ideológiai jelleget „az erkölcsi és nemzethűségi megbízhatóság" szempontjának bekapcsolásával. A „népfajok és nemzetiségek arányszámának betartásáról" szóló indítvány – mely végül zsidóellenes törvényt csinált a numerus claususból – viszont már a plénumon hangzott el. Más kérdés, hogy ezt a munkamegosztást már a kormánypárt értekezletén elhatározták, ahol a volt borsodi főispán, a párt alelnöke által vezetett csoport kisebbségbe szorult a bizottsági módosítással kiegészített eredeti javaslat támogatásával, s a Prohászka Ottokár püspöktől is támogatott módosító javaslat megtételével Bernolák professzort bízták meg (Ladányi, 1981:152). Az így kialakuló végleges törvényjavaslatot – a kormánypárti értekezlet érdemi támogató döntése ellenére – csupán ötvenheten szavazták meg és heten szavaztak ellene. A *képviselők fele sem volt jelen* – erre az akkori házszabály lehetőséget adott. Erre nem elegendő az a magyarázat, hogy például a „csizmás" kisgazda képviselőket nem érdekelte a szavazás.. Összehasonlításul: a botbüntetés bevezetésének szavazásakor – ami pedig szintén botrányos volt – százheten jelentek meg. Érdemes megemlíteni, hogy maga a kultuszminiszter és államtitkára, akik nem hiányozhattak, a numerus clausus törvény ellen szavaztak. Nem volt jelen a szavazáson például Andrássy, Pekár, Friedrich, Bárczy, Beniczky, Hegyeshalmy, sőt – az opponáló kultuszminiszter és az igennel szavazó Sokorópátkai Szabó István kivételével – a teljes hivatalban lévő kormány távol maradt,

tehát nem volt ott Teleki, Bleyer, Korányi, Benárd, Nagyatádi sem. Nem voltak jelen az egykori és leendő kultuszminiszterek (a köznevetség tárgyaként bársonyszékbe ülő sportolót, Karafiáthot leszámítva): Apponyi, Dömötör, Vass, Klebelsberg, Ernszt sem.

E névsor mutatja, hogy a törvényt nem szavazhatta meg az, aki tekintélyes politikus kívánt maradni, a nemzetközi színtéren nem akarta lejáratni magát, de ellene sem szavazhatott az, aki nem akart fizikailag a különítményesekkel, társadalmilag pedig a numerus claususban érdekeltté tett magyar középosztállyal szembefordulni. Másfelől az is említést érdemel, hogy ha az ellenszavazók távol maradtak volna, akkor a ház határozatképtelenné válik, így ők – köztük tehát Haller István kultuszminiszter – jelenlétükkel mégiscsak hozzájárultak a törvény létrejöttéhez.

A törvényben – noha a képviselőházi vita egyértelművé tette a jogalkotói szándékot – sem a „zsidó", sem az „izraelita" szó nem szerepelt. A keresztényszocialista kultuszminiszter által kiadott végrehajtási rendelet viszont a népszámlálás adatai alapján felsorolja a magyarországi nemzetiségi arányokat és az izraelita felekezetűek arányát! A dolog már statisztikailag is abszurdum volt: az izraelitákat egyetlen népszámlálás sem tekintette nemzetiségnek. Jogi szempontból még döbbenetesebb, hogy a miniszteri rendelet könnyedén megemlíti, hogy az izraelita felekezet ebben az esetben nemzetiségnek tekintendő. Azt az alapvető magyar alkotmányos elvet, hogy a nemzetiség és a felekezet semmilyen összefüggésben nem mosható össze, nem azonosítható – 1848 óta ezen alapultak a magyar egyházjogi törvények! – e miniszteri rendelet semmibe vette.

Figyelemre méltó, hogy a numerus clausus nyílt támogatását egyébként nem szívesen vállaló bírói karnak „nem tűnt fel", hogy egy kvázi-alkotmányerejű törvényt (hiszen az 1848. áprilisi törvények annak számítottak) rendeleti úton módosítottak. A jogállásukkal kapcsolatos kérdések „rendezési szintjére" oly kényes katolikus és protestáns egyházak sem emelték fel szavukat a veszedelmes precedens ellen. A numerus clausust tehát nemcsak liberális vagy az állampolgárok egyenlőségéből kiinduló érveléssel lehetett volna támadni, hanem „semleges" jogászi eszközökkel is. Ez mégsem történt meg. Néhány aktív polgári liberális politikuson kívül nem emelte fel szavát a magyar értelmiség, a magyar oktatáspolitikai elit többsége sem. Pedig az eredeti – az orvosi kar által kezdeményezett, egyetemi tanácstól támogatott – javaslattal kapcsolatban már Imre Sándor, a neves protestáns pedagógiaprofesszor, akkori politikai államtitkár megjegyezte: „...hűtelennek mondják majd a nemzethez azt, aki haladást kíván. Erkölcsi szempontból pedig azt, aki nem köszön elég nagyot a papoknak." (Keksch, 1962:619)

A VÉGREHAJTÁS „KÉTFRONTOS HARCA"

A numerus clausus végrehajtását elsősorban az egyetemi létszámadatok változásán és az ezeket kísérő anyagokon kísérhetjük figyelemmel. A törvény elvileg hat százalékot engedélyezett. Csak emlékeztetőül: az egyetemek és főiskolák hallgatóinak 1915-ben 30,9 százaléka volt izraelita, ez a szám 1921-ben 12,6 százalékra, 1926-ban 9,4 százalékra csökkent. Vidéken, elsősorban Pécsett nem hajtották végre teljes mértékben a numerus clausus antiszemita cikkelyét, bár a zsidó hallgatók aránya itt is lecsökkent. Ennek magyarázata feltehetően az, hogy míg Budapesten tényleg túljelentkezés volt, addig a vidéki egyetemek hallgatóval való feltöltése nem volt annyira egyszerű, a helyi elit érdekelt volt abban, hogy többen jelentkezzenek, mint ahányan azután

ténylegesen járni kezdenek. A Budapestről kiszorított zsidóság nagyobb arányban kezdte meg vidéki tanulmányait, mint az – efféle szorításokkal nem korlátozott – keresztény középosztálybeli ifjak.

„A nemzethűségi, politikai megbízhatóság" szempontjának megtartását ma már lényegesen nehezebb ellenőrizni. Túl azokon a szórványos adatokon, amelyek a baloldali mozgalmak egyetemi térhódítását mutatják, érdemes felidézni azt a statisztikai adatot, hogy 1924-ben a 9 754 budapesti hallgatóból (tehát még ott is, ahol az antiszemita cikkelyt megközelítőleg betartották) 6 129-en semmiféle egyesületnek nem voltak a tagjai (a jobboldali diákegyesületeknek sem). Ha az újságolvasást politikai tájékozódási iránynak vesszük, kiderül, hogy a hallgatók negyede saját bevallása szerint nem olvas újságot, egynegyede viszont liberális lapot is vagy csak azt olvas (*Statisztikai Közlemények*, 54/3. 68. o.). Feltűnő új jelenség, hogy a diákok egy része tiltakozik a különítményesek egyetemi zsidóverései ellen, s hogy a tanulni vágyó diákok védelmet kérnek a bajtársi egyesületekbe való belépés kényszere ellen (NN 1922–27, 17/404, illetve uo. 26/361.). Klebelsberg az antiszemita pécsi zavargások szervezőit megfenyegeti, a soproni főiskola ifjúsági bizottságát megkerüli, a főiskolát ideiglenesen bezáratja, negyvenkét hallgatótól a menzajogot megvonatja, nem törődik az országos diáksztrájkkal (NN 1922–27, 24/319, 26/265). 1926 őszén a budapesti egyetem rektora szerint a zavargásokat már nem a hallgatók, hanem a jobboldal zsoldjában álló külső erők szervezik, az igazoltatások pedig ekkor már a külső felbujtók távol tartását célozzák.

Ugyanakkor a numerus clausus kiterjesztésére is történtek kísérletek. Ezek közül legjelentősebb az 1920. április 28-i, illetve egy 1924-es indítvány, hogy a zsidó tanerők ne taníthassanak nemzeti tárgyakat, illetve semmit se. Ez gyakorlatilag a bölcsészkari tanárképző-intézeti numerus nullust jelentette volna, s a zsidó tanárok jelentős részének elbocsájtásával járt volna. Gömbös 1923. december 17-i felszólalása a kikeresztelkedett zsidó hallgatók izraelitának való minősítését követelte, azaz már akkor nyíltan a későbbi Német Birodalom álláspontjára helyezkedett, amikor Németországban Hitler még csak sörpuccsának kudarcáról elmélkedhetett. Gömbös álláspontját egyébként a budapesti egyetem orvosi karának többsége is osztotta (NI 1920-22, 1/381, NN 1922-27, 22/189, no. 18/162). Gömbös már 1923-ban követelte, hogy a külföldi diplomákat numerus clausus diktálta arányok figyelembevételével honosítsák, majd a Csilléry vezette jobboldali orvosmozgalom nyomását felhasználva erőszakolták bele az 1924-es középiskolai törvénybe, hogy a külföldön szerzett diplomák honosításáról külön bizottság döntsön. Körülbelül ezer fiú tanult ekkor külföldön – zömében kényszerűségből. Taníttatásukkal mintegy húszmilliárd koronányi valuta áramlott külföldre (NN 1922–27, 18/162, 27/38, 22/159). Megemlíthetjük a középiskolai felvételi vizsga elrendelését, melynek szintén antiszemita motivációja volt, s néhány év után Klebelsberg meg is szüntette. Időközben az izraelita tanulók aránya a középiskolákban az 1921-es 25 százalékról 1926-ra 18,4 százalékra csökkent, abszolút számban mintegy háromezerrel (*Hét évtized:* 1:191). További megszorításokra is történtek kísérletek. A parlament elutasította azt a képviselői indítványt, hogy a zártszámtörvényt terjesszék ki a középiskolákra, és az ezt be nem tartó felekezeti iskolák államsegélyét vonják el. Hasonló sorsra jutott a szakiskolai numerus claususra vonatkozó indítvány. Ezek elutasítása már jelzi, hogy a klebelsbergi kultúrpolitika nem hajlandó továbbmenni az úton (NN 1922–27 22/150, 25/15, 24/363, 29/84).

1920 óta a liberális ellenzék állandóan követelte a numerus clausus eltörlését. 1923-ban az eltörlést javasló ellenzéki indítványról név szerinti szavazást is tartottak. Erre

akkor harmincheten mondtak igent (gyakorlatilag csak a szociáldemokraták és a liberálisok), nyolcvannégyen nemet, százhuszonhárman ismét távol maradtak. Mindenesetre tény, hogy a centrumból sokan, akik a fajvédő cikkelyt annak idején nem akarták megszavazni, a teljes eltörléssel most aktívan szembeszálltak (NN 1922–27, 8/249). 1925 után, amikor az eltörlést kormánypárti oldalról is fontolgatni kezdték, az indok nem pusztán a nemzetközi hírnév féltése (egész pontosan a Népszövetség tiltakozása) vagy a távoli revíziós cél volt, hanem kifejezetten a további hitelfelvétel megkönnyítése (NN 1922–27, 37/20, 29/68, Spira). *Magyarország eladósodása*, nemzetközi tőkétől való függése tehát nemcsak a húszas évek első felének konszolidációját segítette elő, hanem továbbra is *jótékonyan hatott a rendszer belpolitikai folyamataira*. Az eltörlésről, mely Klebelsberg – parlamentben hangoztatott s saját 1920-as szerepével kapcsolatban kissé amnéziás – „elvi álláspontja" volt, nem lehetett szó. Klebelsberg Bethlenhez szóló levelében leszögezte, hogy a cél az, hogy az intézmény lényegét, a verseny kizárását meg lehessen menteni, de az antiszemita cikkely mégiscsak eltűnjön. Klebelsberg állásfoglalását „elvi álláspontján" túl nyilván az a speciális kapcsolatrendszer is motiválhatta, mely a minisztert a természettudományi kutatásokat finanszírozó s a legkülönbözőbb kulturális vállalkozásokat rendkívül nagyvonalúan támogató liberális nagytőkéhez kötötte. (A *Magyar Szemle* megalakulásakor Kornfeld például azt a „szponzorálástörténelemben" egyedülálló ajánlatot tette, hogy forrásai másfél évig *korlátlanul* rendelkezésre állnak a Magyar Szemle Társaság részére, s a folyóirat későbbi magángazdasági előfizetései a szerkesztőség felismerése szerint kifejezetten támogatásjellegűek voltak.) (OSZK Kt. Fond 1.) 1926-tól a zártszámot – Klebelsberg törvényhozást kikerülő beavatkozása következtében – már nem a felvettek tényleges számához, hanem a keretszámhoz kellett mérni. Ennek valódi okáról Becker porosz kultuszminiszternek így írt: „A teljes eltörlés a kormánytöbbség összetétele következtében még megoldhatatlan... jogosítva vagyok a keretszám emelésére és ha ezt bőségesen gyakorlom, akkor a zártszám illúzióvá válik..." (OSZK Kt levelestár, Klebelsberg Beckerhez 1928. október 16.)

A kormánytöbbség összetételéről szóló kitétel akkor válik világossá, ha megvizsgáljuk a módosító törvény – mely a faji-nemzetiségi arányok fogalmát mellőzte, és helyébe a törvényhatóságok, foglalkozási ágak arányának fogalmát tette – tárgyalása közben lezajlott név szerinti szavazást. A százhetvenhárom jelenlévő képviselőből százharminckilencen fogadták el a javaslatot, és harmincnégyen utasították el. (Eleve kétszer-háromszor annyi képviselő van jelen, mint 1920-ban!) Mint kiderül, az elutasítók közül tizenhárom szociáldemokrata és öt liberális a tanszabadság álláspontján állva mondott nemet, a többiek viszont fajvédők, kereszténypártiak és párton kívüli jobboldaliak voltak – ők az eredeti, nyíltabban antiszemita cikkely benntartását kívánták volna. Az igennel szavazók zömükben egységespártiak voltak, de igennel szavazott a keresztény gazdasági és szociális párt tíz képviselője és jónéhány pártonkívüli is. Az Egységes Párt liberális (nagyipari érdekeltségű) szárnya, Kállay Tibor csoportja is jelen volt (KN 1927–32, 9/237). Távollétével tüntetett a liberális ellenzéknek és a baloldali párton kívüli képviselőknek több mint fele, mert felismerték, ha jelen lennének, demonstratívan a javaslat ellen kellene szavazniuk, pedig tényleges érdekük, hogy a javaslat mindenképpen módosíttassék. Kállayék viszont nyilván azért voltak jelen, mert ha ők balról kikezdik az Egységes Párt fegyelmét, akkor kiszámíthatatlan a párt jobboldalának viselkedése, s így létrejöhetett volna az a képtelen helyzet, hogy a jobb- és baloldal együtt buktatja meg a kormány reális kompromisszumos javaslatát.

Berzeviczy Albert, a századelő kiemelkedő kultúrpolitikusa a felsőházban ezt úgy fogalmazta meg: ő ugyan a teljes tanszabadság híve, de ha a többség elvetné a törvényjavaslatot, akkor az 1920-as törvény maradna érvényben, ezért szavaz igennel (FN 1927–32, 2/114). A numerus clausus-törvény módosítása belpolitikai értelemben a konszolidáció csúcsa: a keresztény középosztály segítése a nem faji-nemzetiségi típusú, hanem a regionális és rétegszerű arányosítás törvénybe iktatásával olyan formát nyert, mely kül- és belpolitikailag egyaránt széles rétegekkel elfogadtatható módon továbbra is garantálta a keresztény középosztály előnyét az egyetemi felvételi döntésekben.

A numerus clausus harmincas évekbeli sorsára csak utalni szeretnék: a probléma mélyen benne maradt a kormányzó körök tudatában. Hóman első intézkedései között bizalmasan bekérette az izraelita hallgatók létszámát (OSZK Kt Fond 15). A „nemzethűségi kritérium" érvényesítésére, úgy látszik, elégtelennek bizonyult az, hogy a felvételizőnek erről a helyi rendőrségtől igazolást kellett hoznia (a beterjesztők eredeti szándékával szemben ezt nem a professzorok, hanem „szakemberek" mérlegelték), hiszen ezen a módon a tanügyigazgatás nem tudta befolyásolni a felvételi szelekciót.

Az 1934-es középiskolai törvény egyik legfontosabb intézkedése az volt, hogy ezután a helyi szakmai erők, a rendszer ideológizálódásához alkalmazkodni kevésbé kész szaktanárok döntésétől függő érettségi önmagában nem jogosított egyetemi felvételre, csak az 1935 után radikálisan megreformált és jobboldali figurákkal telerakott főigazgatói hivatalokkal együtt kialakított speciális záradék.

A harmincas évek közepének-végének – zsidótörvények előtti – felvételi adatait elemezve megállapíthatjuk: mindenféle numerus clausus nélkül, a rendelkezésre álló informális eszközökkel lassan megkezdődött a zsidóság kiszorítása. A zsidó hallgatók aránya 1931-ben még 11,3%, 1936-ban már csak 8,9%, a csökkenés több mint ötszáz fő. Hogy e számok rendkívül erőteljesen korlátozó jellegét megértsük, tudnunk kell, hogy az egyetemre, főiskolába járás szempontjából érdemben számba jövő mintegy kétszázhetvenezer középosztályi családból kereken hatvanezer, azaz több mint húsz százalék volt zsidó, azaz az esélyes izraeliták több mint felét szorították ki..

Mindez azt jelzi: a zsidótörvények nem derült égből villámcsapásként, más szóval nem a határon felbukkanó Harmadik Birodalom nyomására születtek: mélyen gyökereztek ezek a keresztény középosztály és a zsidó középosztály versengésében és a magyarországi közgondolkodás azon 1919 szeptemberében véglegessé vált úttévesztésben, mely a nemzetet és a haladást egymással szembeállíthatónak kívánta látni.

IRODALOM

Benisch Artúr: A zsidók térfoglalása és elhelyezkedése a mai Magyarország területén 1830–1930. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1934. 916–925. o.

Haller István: *Harc a numerus clausus körül.* Budapest, 1928.

FN: Felsőházi Napló

Heksch Ágnes: Adatok a numerus clausus történetéhez. *Pedagógiai Szemle*, 1962. 7/8. 613–619. o.

Hét évtized a hazai zsidóság életében MTA Filozófiai Intéze, Budapest, 1990.

Karády Viktor: *A zsidó „túliskolázás" kérdéséhez.* Sajtó alatt, 1995.

Kecskeméti Károly: A liberalizmus és a zsidók emancipációja. *Történelmi Szemle*, 1982/2.

KN: Képviselőházi Napló

Kovács Alajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Budapest, 1922

Kovács Alajos: Csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében. Budapest, 1938.

Kovács Alajos: A keresztény vallású, de zsidó

származású népesség a népszámlálás szerint. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1944.
Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976.
Lackó Miklós: *Szerep és mű.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1981.
Ladányi Andor: Egyetemi hallgatók az ellenforradalmi rendszer első éveiben. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
Ladányi Andor: *A numerus clausus módosítása.* Megjelenés altt, 1995.
Nagyné Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
Nagy Péter Tibor: A numerus clausus történetéhez. *Magyar Pedagógia*, 1985/2.
NI: Nemzetgyűlés Irományai
NN: Nemzetgyűlés Naplója
OKITEK: Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny
Spira, Thomas: Hungary's Numerus Clausus, the Jewish Minority and the League of Nations. In: *Ungarn Jahrbuch*, 1972/4., 115–128. o.
Szabolcs Ottó: Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában (1920–1926). Akadémiai Kiadó, 1965.
Szabó Miklós: Az 1901-es egyetemi „keresztmozgalom". *Történelmi Szemle*, 1970/4.
Szabó Miklós: Nemzetkarakter és resszentiment. Gondolatok a politikai antiszemitizmus funkcióiról. *Világosság*, 1981/6.
TOGY: Tanácsok Országos Gyűlésének naplója, Budapest, 1919.
Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Szerk.: Miszlivetz Ferenc és Simon Róbert. ELTE ÁJK, Budapest, 1985.
Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon. (Sajtó alá rendezte Hanák Péter.) Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.